

ПРАБЪЛГАРИ

(текстът е по лекции на доц. д-р С. Ангелова, четени през 2006 г., допълнително е използвана монографията на Д. Ил. Димитров „Прабългарите по Северното и Западно Черноморие, С. 1987)

Въпросът за произхода на ранните българи, техният бит и култура е вълнувал поколения на ред изследователи. Несъмнено има много спорни моменти по отношение на различните хипотези за тяхната прародина. Затова от голямо значение са разкритите паметници на териториите на Западното и Северното Черноморие, които в известна степен осветляват някои моменти от живота на българите. Чрез некрополите може да се разбере какъв е бил погребалният им обред, какви вярвания са имали и какъв е бил расовият им тип. За да получим по - цялостна картина е необходимо да съпоставим археологическите и писмените данни. Така могат да се очертаят териториите, които са обитавали ранните българи през този период.

За тях има доста **писмени свидетелства**, някои по - автентични други не толкова. Първото споменаване на името българи е в Анонимния хронограф от 354 г. – късен римски сборник с разнообразни сведения. В него сред народите обитавали земите на север от Кавказ е споменат на последно място и народът булгар, потомци на Зиези, един от синовете на Ноевия син Сим. Някои автори оспорват достоверността на приведеното сведение, но повечето изследователи го приемат за вярно. За прабългарите по същите места споменава и арменският историк Мойсей Хоренски (80те г. на V в.) в своето съчинение “История на Армения”. В него те са наречени вх’ндур булгар, което е доста смесен етноним. Това сведение се смята за едно от най – достоверните, въпреки че изходната територия е описана доста общо, все пак се вижда, че става въпрос за територията на кавказката планина. Авторът споменава и преселвания на българи в Армения, които Д. Ангелов отнася към втората половина на IV в. и вероятно са предизвикани от нахлуването на хуните в Източноевропейските степи. По – късно за българите, обитавали степите в СИ Предкавказие говори сирийският историк Захарий Ритор, втората половина на V в.- първата пол. на VI в. в своята “Църковна история”, тук бургарите (българите) заедно с аланите се споменават 2 пъти – един път като уседнало население, което има градове, друг път като номади. Територията която очертава авторът е следната: българите, които имат градове обитават земите непосредствено след прохода Дербенд (Каспийски врати). Имената на тюрки и българи са дадени отделно в “География” на арменският географ и енциклопедист Ананий Ширакаци (вт. пол. на VII в.) в нея българите отново се поставят на север от Кавказ като са посочени и реките, около които живеят (все още не са локализирани). Тук за пръв и последен път се споменават различни български племена, които според някои автори носят названията на реките: Купи булгар, Дучи булгар, Огхондор (Олхонтор)-блкар, Чдар болкар.

Редица извори споменават българите в събития, свързани с историята на готи и лангобарди и Византийската империя. Така лангобардският историк Павел Дякон в своето съчинение “История на лангобардите” говори за нападение на българите срещу лангобардите, което се отнася към първата половина на V в.,

когато част от българите са увлечени от хуните и се заселват по северните склоновете на Карпатите. След 454 г. се преселват в дн. ЮИ Унгария от където заедно с гепидите воюват срещу остготите. Йоан Антиохийски споменава, че българите са съюзници на император Зенон срещу остготите на Теодорих. В края на V в. те извършват редица нападения и срещу Византийската империя - Комес Марцелин. През VI в. в изворите се появяват и имената на утигурите и кутригурите. Сред изследователите има различни мнения и хипотези за произхода на тези племена. М. И. Артамонов смята че това са били български племена завърнали се в Източна Европа след разгрома на хунската държава, присъединили се към останалите по Сев. Черноморие оногундури и други родствени им племенни групи. Някои изследователи считат че това са били оногундури, които се разделили на 2 главни групи – утигури и кутригури. Според писмените извори - Прокопий Кесарийски, Агатий Миринейски, Менандър Протектор, утигурите се локализируют на И от р. Дон и Изт. Приазовие и Кубанската низина, кутригурите в земите на З от р. Дон. В VII в. обаче те постепенно се слели и племенното име на кутригурите било погълнато от общото название на българите. В VII в. се появява и племенното обединение “Стара Велика България”, като резултат от въстанието на българите срещу аварите. Информация за тези събития ни дава Патриарх Никифор, според който начело на въстанието бил господаря на оногундури Кубрат. След неговата смърт около средата на VII в., племенното обединение се разпада. В разказа на летописците Теофан Изповедник и патриарх Никифор се говори за петима сина на хан Кубрат, които се разпръснали със своята част от народа след смъртта му. Най-големият Батбаян останал в земята на прадедите си, вторият наречен Котраг се заселил на р. Волга, третият Аспарух тръгнал на запад и се заселил на С от р. Дунав в т.н. Онгъл. Общо взето писмените извори очертават една територия, свързана с обширните степни пространства на север от Кавказката планина и земите около бреговете на Азовско море (Меотида), в която се смята че те се оформят окончателно като етническа група със свое собствено име и оттук стават известни на тогавашния свят.

Други извори споменават за българите в състава на аварския хаганат. В „Чудесата на Св. Димитър Солунски” се говори за българи, които начело с Кубер преминали Дунав и завладели Керамисийското поле (отразява заселване на българи около дн. Битоля). Същото събитие е отразено и в надписи около Мадарския конник, където се споменава за чичовците в Македония. С него се свързват и 2 ранносредновековни съкровища – от Врап и Ерзеке. Според Йоахим Вернер били откраднати от хазната на аварския хаган. Теофан Изповедник споменава, че четвъртия син на Кубрат, който се заселил в Панония (под властта на аварите) – във Втора Панония, на изток от Тиса (днешни Северна Сърбия и Войводина), където се споменават кутригури и българи. Важно е да се отбележи, че Патриарх Никифор етнонимът българи е употребен самостоятелно. В своята Хроника (втората половина на VIII в.) Павел Дякон дава сведения за българи в дн. Северна Италия, които се подкрепят и от Теофан Изповедник и патриарх Никифор. В Златарски поставя заселването им там между 663 и 668 г., след смъртта на Кубрат. Вероятно разселването на синовете на Кубрат става по времето на имп. Константин II, около 40те години на VI в. Са при аварите, 663-668 в Северна Италия.

Авторите за VI-VII в. са 2 групи. Съвременниците говорят за българите като за самостоятелен народ, докато по-късно живелите автори използват по-архаични названия. Никой от авторите от VI в. не познава двойните етноними. Трябва да се предполага, че названието „хунобългари” няма отношение към произхода им. Терминът „прабългари” е служебен.

Обаче **проблемът за техния произход** остава нерешен и до днес. В научната литература съществуват различни хипотези за произхода на българите. Част от изследователите приемат тезата, че те са произлезли от средата на народите Алтай, Средна Азия и тюркският език за тях е изначален (Н. Я. Мерперт, Ст. Ваклинов, В. Гюзелев). М. И. Артамонов счита че българите в тяхната основа са били угорско население, обитавало обширните равнини на Западен Сибир и Южен Урал, подложено на силна тюркизация от заселилите се след тях хунски племена. Когато през вт. пол. на IV в. хуните започнали придвижването си към Източна Европа, с тях били увлечени значителни маси тюркизирани угри, които вече се наричали българи. По-късно това име се разпространило и сред остатъците от хунските племена, сред които угрите преобладават. Артамонов твърди също че подобен произход имат и редица други етнически групи – оногундури, кутригури, утигури, поради което той и тях нарича български племена. Д. Ангелов е на мнение че земите на север от Кавказ са истинската прародина на българите. Според А. П. Смирнов българите са потомци на местното сарматско население, обитавало степите на ЮИ Европа, тюркизирано в епохата на хунското нашествие. В. Т. Сиротенко също смята че те са били сармати, обитавали земите между реките Волга и Дон, но според него тюркизацията е започнала много по-рано от II в. при проникването в изт.евр. степи на тюрски племена. Редица учени днес също смятат, че българите се формират в една иранска среда, която може да бъде късносарматския етнос. Поне антропологичния анализ показва такива характеристики, а и редица езикови останки смятани преди за тюркски се оказват с ирански произход. Тъй като писмените източници позволяват само в общи линии да се представи хода на историческия процес, то неговата конкретизация може да се основава само на арх. материали.

Салтово-Маяцка култура

Българите идват на Долен Дунав с доста ярка култура. В годините след Втората световна война във връзка с мащабното строителство във Волжко-Донската област се правят и големи археологически експедиции в областите, в които през VI и VII в. се локализируют българите. Излизат няколко тома с резултатите от тях и първият опит за обобщение – Ляпушкин. В същия район е и Дмитриевският археологически комплекс, проучван от Светлана Плетнѐва. Там е и Саркел – Бѐлая вежа, която от IX в. е владение на русите. Правят се първите археологически карти. Екипът от учени се оглавява от Михаил Артамонов. Изследват се укрепления и некрополи на територията на Кавказ, в Североприморската област и Дагестан, където се формира Хазарската държава.

През 1967 г. Св. Плетнѐва публикува „От кочевий к городам” (От номадски станове към градове) с подзаглавие Салтово-Маяцка култура. СМ култура е археологически еквивалент на Хазарската държава. Плетнѐва изследва водещите характеристики и изтъква общите черти на културата и очертава границите на

съществуване. Хронологията е определена на базата на проучвания от нея Дмитриевски арх. комплекс (некропол, крепост и селище), преди обаче тези паметници да са обнародвани напълно. Затова хронологията ѝ е приета почти безрезервно в тогавашната съветска, унгарска и особено българска археологическа литература. Вътрешната хронология Плетнѐва разделя в два периода: период на формиране – след арабското нашествие. Това е различието ѝ с Ляпушкин. Според нея културата се формира, когато номадското население усяда и преминава към трайни селища и укрепления. Водещи са аланите, българите и хазарите. Българите и хазарите, като номади, заимстват характеристиките на аланската култура и запазват до голяма степен своята идентичност, която се проявява главно в погребалните практики и гробни съоръжения. Според Плетнѐва преди СМ култура е невъзможно да се открият корени на българската култура. Въпросът е как така 100 години преди това българите имат устойчиви характеристики? Тогава у нея се поражда идеята за регионални характеристики. Разграничава 5 варианта: лесостепен (северен), дагестански, донско-донецки, кримски и приазовски. Първият тя определя като алански, вторият – хазарски, а последните три – прабългарски. По-късно като вариант включва и долнодунавския, макар да не е обяснено, защо разглежда като вариант културата на една суверена държава. Налага извода, че културата на българите на Долен Дунав е локален вариант на СМ култура, а различията се обясняват с няколко вълни на преселване – българите от VIII – IX в. носят черти на СМ култура, за разлика от Аспаруховите. Близостта ѝ до кримския вариант се обяснява с еднаквата степен на византийско влияние. Плетнѐва вижда като традициите в погребалните практики и гробните съоръжения като етноопределящи – катакомби (аланите) и ямни гробове (Зливкински тип) – български, който показва сходства с некропола при Нови Пазар. Некрополът при Нови Пазар показва, че българите имат традиции в културата си при идването им на Долен Дунав. Един от най-сериозните аргументи за подвижно скотовъдство след настаняването им тук е наличието на котли с вътрешни уши – появяват се при прехода от номадизъм към усядане. Тези съдове у нас са широко разпространени. В грънчарския център при Топола тези съдове са произвеждани, но не и използвани, т.е. произвеждани са вероятно за размяна с пътуващи групи население. Ориентацията, характеристиката на съоръженията на българските гробове – ями, ями с уширения за гробни дарове, биритуализъм – няма аналог в СМ култура. При аварския хаганат също има биритуализъм, има и в Западна Румъния – паметниците тип Братей, където преобладава прупоизгарянето, но се среща и трупополагане. Важното е, че на територията на Хазарския хаганат такава практика няма.

В чертите на Пенковската (антска) култура в Молдова и в Украйна се наблюдава подобна ситуация. Единични гробове в Южна Украйна, но в СМ култура, няма нито един пример. Българите идват с установени типове селища. Аилен тип селища по протежение на реки, на десетки километра. Такива селища не са документирани. Терминът аул означава нещо съвсем различно – има фонетична близост, но не и значение на временно неукрепено селище. Селищата от времето на Първото българско царство показват непрекъснато развитие, повечето до нач. на XI в., когато загиват при идването на печенегите. В тях се срещат различни типове жилища: *юрти* – овални в план, у нас са малко – в Гарван, Блъсково, Нова Черна,

Кладенци; *полуземлянката* е водещ тип, но за разлика от славянските нямат пещи, а огнища. В много случаи имат сходни със славянските глинени пещи.

Докато номадските общества не познават керамичното производство, ранните българи идват с едно значимо количество керамика. Тя се основава на над 100 годишна традиция. Те не могат да се изчерпят само с аланската традиция. Съществуват редица различия – при прабългарската керамика се върви към сферична форма на тялото, каните завършват с улей (ойнохоевидни), характерни за предаланско време. Редица форми не се появяват на Долен Дунав. Там се забелязва следване на други традиции, които се проявяват в появата на особен вид стомни и др. Тези факти и палеонтологическите изследвания показват, че българите имат своя собствена културна традиция още преди средата на VIII в. Проблем е изучаването ѝ преди формирането на СМ култура. Трудно се приема и съществуването на СМ култура в т. нар. български вариант, тъй като има много отлики от аланския вариант на културата.

СМ култура идва в готов вид от Предкавказката зона, а прабългарите имат свой път на развитие. вероятно трябва по-скоро да се приеме тезата на Ляпушкин, но Плетнъова има голям авторитет и малко изследователи се осмеляват да определят комплекси като предсалтовски. Интерес представлява, че на територията на Североприморски Дагестан българите са засвидетелствани археологически и чрез извори през VI-VII в. Наблюдава се използване на 1 некропол в две части, но не сливане на аланско и българско население, а разграничаване на ямните от катакомбните гробове. Друг път е изследването на кримския вариант на СМ култура.

Наметници свързани с българите от Крим

За да се разбере по-точно какви са сходствата и различията на кримския вариант на СМ култура и културата на Дунавска България трябва първо да се разгледат българските паметници в този регион. Тяхното изучаване продължава от доста време. Те са познати от изследванията на А. Л. Якобсон и И. А. Баранов. Якобсон изучава група паметници от ЮИ Крим. Според Плетнъова българите, които се свързват с тези паметници са уседнали тук в средата на VIII век и развиват своите възможности във втората половина на VIII- IX век. Якобсон всъщност проследява християнизацията на това население в два хронологични периода: 1. Втората половина на VIII век – средата на IX век; 2. Средата на IX век – втората половина на X век. Горната дата съвпада с времето, когато тези райони са разтърсени от печенегите Началната дата, втората половина на VIII век, всъщност е повлияна от Плетнъова. По-интересна е хронология на българските паметници от Крим представена от Баранов в неговия труд: „Таврика в епоху раннего Средневековья”, 1990 г. Авторът смята, че са налице два ранно салтовски етапа във формирането на СМ култура. Третият етап съвпада с периода определен от Плетнъова, средата на VIII – края на IX век/ средата на X век (в зависимост от региона). Първият етап – на усядане – средата и втората половина на VII в. Вторият, период на формиране на културата – кр. на VII – средата на VIII в. Всъщност Баранов изтегля хронологията със сто години по-рано. В своята монография той обобщава дългогодишните проучвания, пръснати в многобройни публикации и обнародва резултатите от направените от него разкопки на много

нови паметници – селища, некрополи, произведения на металопластиката. Определените от него два по-ранни етапа пораждаат необходимост от преразглеждане на салтовските паметници от Предкавказката зона и Кавказ. Тези два етапа свързани с български паметници са разположени в централната планинска част на Крим (третия етап – ЮИ. Крим). Знае се, че стотици стопански обекти, жилища в централната част на Крим са обитавани от местно население до IV век. Между тези паметници и паметниците на хуните от първата половина на V век и на българите от втората половина на VII век няма хиатус. Трите етапа на SM култура, които определя Баранов са следните: 1. Период на усядане, вследствие на хазарската експанзия; 2. Начален етап на формиране; 3. Развита SM култура. Паметници от първия етап са представени от гробове, вкопани в по-ранни могили, датирани по материали в средата – втората половина на VII век. Това са няколко богати гробни комплекса, какъвто е гробът на конник от Съръбулат в могила 12, гроб №5. Този гроб съдържа стремена във формата на осморка, двуостър железен меч, сложно съставен лък с обков, колчан с аварски тип стрели, желязна юзда, приложения за конска сбруя, приложения за дреха от сребро и злато, ремъци. Гробът е вторичен и е с ориентация С. Показва връзки с ямни гробове от Сев. Кавказ. Такива гробове се свързват в един етнокултурен комплекс с особен тип селища, които подобно на Плетньова нарича стойбища (преди етапа на усядане). От периода на усядане (24 селища и 6 плоски некропола) е важно, че в селищата се срещат монети на Константин II (642-668 г.) – на пода на жилище в с. Героевка; монета на Константин IV. Датирани за времето на формиране на културата са находките от черноморски амфори – местни и импортни, коланни украси, приложения за конска амуниция, обеци, пръстени, амулети и др., датирани в VII – първата половина на VIII в. Третият етап съвпада с началото на културата по Плетньова.

Находките от VII-VIII в. са с паралели в Саркел, Кубан, Маяцкото градище и в некрополите. Номадите в Таврика усядат във втората половина на VII в. Селищата от VIII – X в. са след гибелта на селищата от първите два етапа и имат различна топография. Новите заселници населяват районите на Керч и Херсон. В първите два етапа селищата са в Централна (планинска) Таврика и са изоставени в средата на VIII в. Баранов установява наличие на стойбища (временни селища). В селището до с. Донское в района на Симферопол са разкрити 12 квадратни с каменни основи жилища, разположени в кръг. Не е установена връзката между селищата и стойбищата. Селищата са синхронни с такива от Източното Приазовие. Датировката е по амфорите – хронологията разработена от Хейс, местните типове се нуждаят от допълнително изследване. Якобсон посочва наличието на гърнчарски центрове, с провинциално-римски типове пещи, с аркадна система за поддържане на скарата. Това говори за връзка с източнопонтийската зона. Вероятно майсторите са от провинциално-римското население. От втория етап са селищата Кордон-Оба, Тау-Кипчак. Кордон-Оба няма пълна публикация, открита е основа на кръгла юртообразна постройка с очертано в средата огнище, облицовано с камъни. Най-добре е проучено селището при Тау-Кипчак с планирано градоустройство под формата на храст с 5 клона, 24 полуземлянки и 10 наземни жилища. По-големите клонове съдържат по 9 постройки, а малките по 3 наземни двупространични. От всяка двойна постройка се отоплява само първата, а другата има стопански характер. Постройките в двата

големи клона са еднотипни, но във всеки клон има по една голяма полуземлянка - 27 кв. м (№ 1 и 22). Стандартните представляват полуземлянки без стълбове със заоблени ъгли близки до правоъгълник. Размерите са 3.5- 4 на 3 м и вкопани до 1м в съвременния терен. Покривната конструкция е многосъставна, лежала върху грунта или върху стени от плетени колове, обмазани с глина. Само една полуземлянка е облицована с камъни. Жилищната част съдържа кухненска и трапезна керамика, прешлени за вретено, железни ножове. В стопанската част има една или две цилиндрични или конусовидни ями за съхранение на храни, амфорна тара, хромели, специални съдове също за съхраняване на припаси. Големите полуземлянки (№1 и №22) са с двускатно покритие. Част от конструкцията на стените им е каменна и е изпълнена в техника „елхичка”. В №1 има пещ с полукръгла форма, плочки по пода, обмазана с глина, отгоре отвор затискан при изпичането на хляб. Според Баранов тя не е характерна за СМ култура, а за византийските постройки на Южен Крим и се появява при салтовците в последния етап. Жилищата в малките клонове са вкопани до 25см т. е. са наземни. Имат цокъл от каменна зидария, изпълнена в техника „елхичка”. Ъглите са заоблени. Такива наземни постройки има в Героевка (датирани са по монети) и извън Крим, в източното Приазовие и Кавказ. Каменната техника според Баранов идва от Дагестан, където е засвидетелствана техниката в няколко градища, като Верхний Чирюрт. Такава техника има във Фанагория, Тмутаркан, Патрея.

Според Плетнъова кримският вариант на СМ култура и Дунавска България са еднозначни. Паметниците от Долен Дунав обаче не съдържат датиращи находки. Според Р. Рашев усядането се датира в кр. на VII или началото на VIII в. Едва след това се появяват сигурно датирани паметници. Датировката около средата и втората половина на VII в. дава нови възможности за изследванията на Долен Дунав. Доскоро към VII в. се отнасяше само един гроб от Мадара – гр. № 5. Коланния накит от него го свързва безспорно с прабългарите. у. Фислер свързва гроба с група аварски паметници. Гробът е вторичен, ориентиран е С-Ю. Датировката на Фидлер в началото на VII в. е коректна, но не променя българската принадлежност Всичките му компоненти го свързват с гробове от Крим. Засега нямаме открити сигурни аварски гробове. Или са разрушени, или въобще няма такива. Коланни гарнитури от района на Истанбул са свързани с аварското нашествие. Данните от Крим за уседнало население от кр. на VII в. показва българите като носители на собствена културна традиция. Формира се керамична традиция на еднотипни гърнета с врязана украса, различна от украсата на славянските съдове. Може да имат общ, но не славянски произход. Развитието на металопластиката – салтовски тип обеци с две или три кухи сфери. Кримски е произходът на редица елементи на прабългарската култура. Чернолъскавата керамика се появява от Кавказ, но останалите елементи – от Крим. Предсалтовският етап в развитието на българската култура дава основание за търсене на българи на Север от Кавказ.

Кримският вариант на СМ култура е най-сходен до Дунавския. Обясняват се с византийското влияние както на Крим, така и на Долен Дунав. **Най**истина има много **сходства**, но има и **различия**. Ако византийското влияние на Крим, особено ЮЗ Крим, показва решаващо влияние, то на Долен Дунав то идва малко по-късно.

Византийското влияние в ЮЗ Крим (Херсон) има решаваща роля. На Долен Дунав влиянието се усеща малко по-късно. Проучванията по левия бряг на р. Дунав налагат корекции в проблема за произхода на културата на Първото българско царство. Плетнъова я разглежда като вариант на СМ култура. СМ култура се формира от симбиозата на културите на българи и алани. Но при формирането на културата на Долен Дунав участват само прабългари и славяни. Това и от друга страна близостта на културата на Крим и Долен Дунав са аргументи, които не позволяват културата на ПБЦ (Първото бълг. царство) да бъде определяна като вариант на СМ култура.

Българските паметници в Таврика (проучвани от М. Артамонов, обобщение на Баранов). Според неговата хронология и периодизация: 1. период на усядане на номадите в Таврика в средата и втората половина на VII в., след хазарската експанзия, както сочат материали от гробните комплекси. Свързва се със селища с елементи на уседнал живот. Жилищата са разположени в кръг и са с каменни основи. При с. Донское – 12 квадратни селища, с каменни основи, в кръг. В Кордон-Оба от това време има юрта с огнище в средата. Към същото време се отнася и селището Тау Кипчак. (втората половина на VII в.). То е най-добре проученото селище. В тези селища има развито грънчарство и металопроизводство.

В СИ България и Добруджа хронологически синхронни паметници са гробове, вкопани в по-ранни могилни насипи – гроб № 5, могила 3 с коланна гарнитура от втората половина на VII в., т.е. гробът е от кр. на VII в. В Нова Черна – 2 юртообразни жилища, гроб на кон в кръгла яма с керамика от VII в.; двубреден некропол в Налбант (Сев. Добруджа); в Гарван са проучени 2 юртообразни жилища, чернолъскава керамика и ръчна тип „Хлинча“, която се датира в VII в. Юртообразни жилища има още в Стърмен, Винаца, Блъсково. Макар в Блъсково да няма ръчна керамика Ваклинов и Станилов го датират в кр. на VII в. Следователно долната граница трябва да се отнесе към кр. на VII в. Селищата съществуват до X – XI в. (II и III в. на Таврика). От тогава са и най-многобройните находки, показващи сходство между Долен Дунав и Таврика. Редица селища в Добруджа и СИ България (Истрия, Капидава, Диногечия, Дуранкулак, Топола, Одръци, Брестак) се характеризират с наличието на едно- или дву- пространствени вкопани жилища, облицовани с камъни. За разлика от Крим, където отоплителното съоръжение е огнище, тук преобладават пещите. Освен тях се срещат и полуземлянки без облицовка и с огнища.

Некрополите в Таврика от VII – X в. (Родниково, Кордон-Оба, Гончарное) са с инхумация в дървени ковчези или от плочести камъни, или само с облицовка от дъски или плочи. В СИ България (Топола, Хитово, Черна, Балчик, Ножарево, Султана и Изворул) са биритуални. Няма съмнение, че българите на Долен Дунав принадлежат на различни племенни групи, крайморска и вътрешна група според Димитров. И в двете области се срещат дълбоки правоъгълни гробни ями с дърво или камъни. Гробовете са индивидуални, покойниците са положени по гръб с изпънати горни крайници. В Таврика северната ориентация е характерна за вкопаните в могилите гробове от VII в. В по-късните тя е изключение и преобладава западната. У нас преобладава северната, но се среща и източна, и западна. При някои гробове на Долен Дунав се откриват и ниши. Характерно е поставянето на цели или на части от животни като жертвена храна. Месна храна в

Крим се открива отново само в ранните гробове в могили. Металните изделия са по-малко отколкото в Крим, но почти във всеки гроб има керамика. Могат да се посочат и други особености, като наличие на кенотафи, изкуствена деформация на черепите, практики за обезвреждане на мъртвите, които отличават дунавските от кримските некрополи. Основното различие е биритуализмът, характерен за некрополите в България. Съотношението на ТИ и ТП в различните некрополи е различно. Засега единствено в Топола са по равно. Едновременността на двете практики се доказва не само от разположението на гробовете с ТИ и ТП, но и от поразителното сходство в погребалния ритуал – страва, жертвени животни и птици, еднакъв инвентар.

Сходства и различия се установяват и в керамиката на кримските и дунавските българи. Гърнетата на ръка са доста разнообразни на Крим. Баранов прави типология на тази керамика, като свързва част от нея с областта на разпространение на пенковската култура, обяснявайки я с влиянието на номадите. В Румъния и България подобна се открива в славянските комплекси. Това противоречие може да се обясни с нееднородния състав на създателите на пенковската култура. Гърнетата без дръжки с линейно-вълнист орнамент, изработени на бавно колело още във втората половина на VII в. съставляват значителна част, а на границата на VII – VIII в. изместват напълно ръчните гърнета в Крим. По дъната им се срещат релефни знаци, които имат широки аналогии у нас. Именно такава керамика се среща в селищата и некрополите от езическия период на Долен Дунав, което показва, че е формирана напълно още преди идването на българите тук. Песъкливата керамика с връзана украса в България и Румъния е по-разнообразна по морфологичните си характеристики хи орнаментация. Безспорно тук трябва да се отчита фактът, че подобна керамика на бавно колело е позната и изработвана от южните славяни и в Карпатската котловина още през VI – VII в.

Излъсканата керамика на ръчно колело, произвеждана в голямо количество в специализирани гърнчарски центрове като Топола, не е така разпространена в Крим, както в СИ България и Добруджа. Излъскани съдове, главно кани, в Крим се срещат само в по-ранните фази. Това може да бъде обяснено само с изместването им от керамика, произвеждана в провинциалните византийски центрове. Продукцията им е засвидетелствана, макар и в по-малко количество, по цялата територия на СМ култура. На Долен Дунав са засвидетелствани еднокамерни и двукамерни пещи за изпичане на керамика от типове, които на Крим функционират само в кръга на т. нар. СМ паметници.

Редица общи елементи се проследяват в накитите. На Крим, в могилен гроб при Наташино (VII в) е открита апликация, подобна на втория мадарски накит. Други типове обеци и коланни украси са датирани във втората половина на VIII – средата на IX в. На Крим са намерени и калъпи, които показват, че и тези накити са произвеждани във византийски работилници, от където са разпространявани в Дунавска България и други райони на СМ култура.

От изложеното могат да се направят изводи:

➤ Културата на българите на Крим и на Долен Дунав има общ, но не кримски произход.

- Най-голямо сходство между двете групи паметници се наблюдава в по-ранните фази на съществуването им – VII и първата половина на VIII в.
- Различията се проявяват след разселването на българите, когато попадат в различна етнокултурна среда.
- Погребалните обичаи на дунавските българи, от една страна, доказват тяхната хетерогенност, а от друга – известен консерватизъм, който е надеждна основа за ретроспективно проучване на изходните територии, от които се разселват.
- Византийското влияние на Крим е активно действащ фактор още през VII – VIII в., докато на територията на Първото българско царство то се усилва едва в периода на християнизацията през IX – X в.

Сходствата в ранните фази на СМ култура насочва към изследване на изходните територии. Още в VII в. се датира **културата в Североприморски Дагестан** (VI-VII в.), което се обяснява със зараждане на културата на българите в късносарматска среда. Другата версия е за самостоятелно развитие. Според Ляпушкин разпространението ѝ на север става след бягството на аланско население от арабите. Предлаганата от Плетньова хронология на СМ култура е остаряла. Данни за прабългарски паметници в предсалтовската култура, но не са точно идентифицирани.

Погребалните практики на Долен Дунав са твърде специфични – погребения в ями и индивидуални гробове, ориентация, положение на скелетите. Има такива гробове в Крим от VII в. (Баранов) и от VI-VII в. в Кавказ (Амброз ги датира в VII-VIII в.). Няма точно определени зони с компактни паметници. Явно в VII в. се избистрят чертите на българската култура. С Кубратова Велика България се свързват няколко публикувани некрополи и единични гробове, които гравитират към Северочерноморския бряг, некрополи в Предкавказката зона: Борисовският некропол (публ. в 1912 г.), сходен е и Пашковският некропол. Има биритуализъм. Саханев не отделя хронологически фази в Борисовския некропол, смята, че ТИ и ТП са едновременни. Други изследователи приемат ТИ за по-ранни, а ТП за гробове на номади. С. Ангелова ги приема за синхронни погребения на смесено население. Хронологията подлежи на корекция. Металните изделия са малко и не са представителни, и не позволяват да се направи дори относителна хронология. Перспективите са да се разграничи съществуването на българска култура от VI-VII в., а не едва в средата на VIII или кр. на VIII – нач. на IX в., както говори Плетньова и други изследователи. Пред българските изследователи стои и въпросът за обясняване на биритуализма. Неправилно наричат гробовете с ТИ урнови, защото има не само урнови, но и ямни. Димитров мисли, че урновите гробове идват със славянско население. Така той обяснява явлението в некропола на Истрия. В Топола има ямни гробове с ТП както и ямни и урнови ТИ. При всичките се наблюдава унифициране на съдовете и погребалните практики. Количеството им е почти равно. Селището е безспорно прабългарско. Остава въпросът как да се обяснят ТИ в урни? Ако българите носят биритуализмът, то той се формира преди идването им на Долен Дунав. Има редица несходства в т. нар. български варианти на СМ култура. Различията са такива, че скоро може да се говори за българска и

аланска култури, а не за варианти на една и съща СМ култура. Българите са най-многобройното население в СМ култура. С тях се свързват 5 от 7те варианта.

Към тях са и паметниците от Кавказ и Крим, Северноприморски Дагестан (Магомедов). Некрополът при с. Верхний Чечюрт по долината на р. Сулак е проучен през 1957-1959 г. Разкопани са около 101 гроба: 70 катакомбни, 30 ямни и 3 нишови. Катакомбните са подобни на аланските, ямните са тесни и плитки, в които покойниците са положени по гръб с изпънати долни крайници. Ориентацията им е на С, с леко отклонение на И, Инвентарът се състои от 1-2 съда и месна храна. В нишовите гробове покойниците са отделени с каменни плочи. Датировката според разкопачката (Путинцева) е V-кр. на VII/ нач. на VIII в. Амброз я стеснява в кр. на VII – VIII в. Ковалевская го датира в VII – VIII в. Тази датировка се поддържа и от Магомедов. Етническата определеност: Путинцева – на старото местно население, но това противоречи, тъй като се различава както по обряд, така и антропологически. Затова повечето изследователи смятат, че катакомбните трябва да се свържат с аланско население, а ямните – на българско. Само според Магомедов, и катакомбните са български, тъй като се отличават от аланските по някои особености (индивидуални погребения, северна ориентация, затрупване на входовете и дромоса, наличие на номадско въоръжение, антропологическия тип – изразена брахикрания и наличие на монголоидност, изкуствена деформация). Ямните гробове имат ред сходства с тези на Долен Дунав. Некрополите са свързани със селища на уседнало население, градището има дебел културен пласт, натрупан за няколко столетия. Срещу Чичючтското градище е разкопан некропол, свързан с близкото Бавтугайско градище. Некрополът е със 150 гроба, повечето ямни. Изследването на некрополите от Северен Дагестан показва ясно, че след IV в., след изтеглянето на основната хунска маса от източна Европа, в неговата равнинна част и особено в междуречието на реките Сулат и Терек прониква степно население, което донася със себе си традициите на късносарматската култура.

Един от най-ранните и най-внушителни паметници на ранното средновековие в Терекско-Сулакското междуречие е Андрейаулското градище. Оградено е с ров и вал. Има цитадела. Културните напластявания са над 3 м. Според дагестанската археоложка Гмыря културния пласт се дели на ранен (I-III в.) сарматски, среден (IV-VI в.) хуно-севирски) и късен (VII-VIII в.) хазарски. Наблизо има иригационни канали от VII-VIII в. Вероятно градището е военно-стратегически център. Открити са над 20 пещи за керамика – овални, двукамерни, с диаметър 1,30-1,70 м. Жилищата са еднопространствени, с овална или правоъгълна форма, стените са от плат с глина върху скеле от колове. Овалните са наречени юртообразни. Кухненската керамика е представена от гърнета с врязана украса, котли с вътрешни уши. Изслъсканата керамика е сходна с прабългарската по форми – кани, стомни, купи, чаши. Керамичният комплекс се оформя още в средния период, т.е. IV-VI в. Според Магомедов градището е град Вабандар, за който арабският писател Ибн ал-Асир наброявал 40 000 къщи (семејства) и е превзет от арабите в 722 г. На около 25 км източно от него се намира Чирюртското градище. То също е обитавано дълго време и има културен пласт с дебелина 3 м. Керамичният материал открит в него и около него повтаря този от андрейаулското.

Крепостните му съоръжения обаче са градени от камък на глинена спойка, масовият тип жилища се едноделни с цокълна зидария от камък, срещат се и по-сложни жилища с цокли в техника рибя кост, керамични пещи, развито ювелирство и металообработка.

Паметници източно от Азовско море.

Борисовският некропол, 10 км северно от гр. Геленджик, разкопан 1911-1912 . от Саханев. 135 гроба, 50 % ТП, 50% ТИ. ТП са в тесни ями или са оградени с каменни плочи, изпънато положение на положените; неустойчива ориентация, индивидуални гробове, многоброен инвентар, предимно оръжие: бойни брадви, стрели, останки от лъкове, колчани. ТИ са в непокрити каменни камери или малки ями с овална форма, инвентарът им е еднакъв, но с повече елементи от въоръжението. Саханев го датира в VI-VII в., т.е. преди формирането на СМ култура. Има сходства в редица паметници на Долен Дон, а използването на плочести камъни за оформянето на примитивни саркофази намира почти пълна аналогия в некропола Артуганово, по левия бряг на Долен Дон. Най-големи са сходствата на Борисовския некропол в некрополите на Долен Дунав, където и почти идентична керамика. Некропът при Сухая Галольша има 2 различни дати: VII-VIII и VIII-IX в. в едната част има кремация, в другата ТП. Интерпретирани са кот 2 некропола. Ти е в овални или елипсовидни ями, в които има и тайници, в които е съхранявано оръжието. Пашковският некропол е с правоъгълни или слабо трапецовидни ями, индивидуални погребения, ориентация 3 (също се среща и в Добруджа). В изследваните черепи е установена изкуствена деформация, вещи идентични с тези в Борисовския некропол. Като дар са поставяни по едно гърне, стомна или кана.

Плетнъова установява т. нар. номадски селища в този район, които се локализиращат по фрагментиран амфорен материал, ръчна керамика и кухненски и трапезни съдове на грънчарско колело . Амфорният материал се датира в VI-VII в. Сред керамиката има и такава с излъскана повърхност.

След Втората световна война, като се базират на писмените сведения и на твърдението на видния арменист Патканян, че Кубрат починал във Фанагория, някои руски учени лансират твърдението, че този град е бил столица на Велика България. Археологическите данни обаче показват, че към кр. а IV в. града е разрушен от хуните. След това животът в него е възстановен, но едва тлеел, като през V-VI в. оредялото му население почти не оставя видими археологически следи. По находките на КА амфори, започва да се възражда едва във втората половина и дори края на VII в., т.е. когато Велика България вече не съществува. В края на VII в. тя е един от по-значителните центрове на Хазарския хаганат, в който през 698 – 704 г. сл. Хр. пребивавал сваленият византийски император Юстиниан II. Наличието само на отделни варварски материали и липсата на изразено археологически селище, което да е синхронно на Велика България налага тази теза да не бъде приемана.

Паметници на юг от р. Дунав.

Ваклинов: Некропът при Нови Пазар; Формиране на старобългарската култура,; Димитров (Прабългарите по Северното и Западното Черноморие), Рашев

(Езическата култура на Средновековна България); Въжарова (Славяни и прабългари по данни от некрополите VI-XI в. от територията на България); През 1992 г. Фидлер издава в 2 тома „Проучвания върху некрополите VI – IX в. на Долен Дунав” на немски език (Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau), което може да се приема и като продължение на работата на Въжарова. Освен това съществуват и редица опити за обобщаване и оценка на езическите некрополи. Повечето от селищата свързани с прабългарите са неукрепени, на ниски незаливни тераси, в суходолията (Добруджа, най-вече Шуменка обл., около и северно от Плиска, в СИ и СЗ част на Варненска област, западната част на Добричка обл.), на границата на горската и гористо-степната област. Значителна концентрация се забелязва по Кана гьол (суходолие от Плиска да устието на Дунав, долината на р. Батова). По морският бряг селищата са върху късноантични укрепления и селища. Открити селища, с площ 30 до 50 дка, по-малки (ок. 10 дка) и големи (до 100 дка). По долината на Батова материали разпръснати по протежение на 2-3 км разстояние. Площта не е изцяло застроена. В Блъсково (Варненско) се забелязват гнезда с по 5-6 жилища на разстояние 1-2 км. Друга подобна група се локализира на разстояние 100 м. Наличие на общи дворове в Брестак (Варненско) на площ от 20 има по 5 земянки и наземни къщи. Има и плътно застроени селища: Топола, селището на Големия остров при Дуранкулак. Жилищата в тях са полуземянки, 1 или 2 пространствени, от които едната част е жилищна и има отоплително съоръжение – пещ или огнище. Вътрешните стени са облицовани с камък, вероятно имат и суперструкция от камък, поради плътното запълване с камъни на вкопаната част. В Топола са открити пещи за керамика: 4 двукамерни, и местата на още 2 пещи. На около 6 км южно от Топола има следи от друг производствен център. Съществували са до изчерпване на пластичните глинени. В Топола има и наземни жилища двуделни с каменни настилки върху подовете. Понякога отоплително съоръжение има и в двете части. Селището е върху по-ранно късноримско селище с наземни жилища от камък на кал с керемиден покрив. Одърци – средновековно селище върху ранновизантийска крепост. Разграничени са 4 хоризонта на обитаване, унищожено в 40те години на XI в. от печенегите. Намират се фрагменти от печенежки котли с вътрешни уши и печенежка керамика. В некропола има над 500 гроба на печенежкото селище (XI в.) При Топола на ок. 800 м. от селището са проучени над 480 гроба от езическия некропол (има няколко гроба З-И, вероятно от нач. на християнския период). В Дуранкулак, в ранните фази има регистрирани овални жилища (юрти?).